

Prejeto: 15. 5. 2021
1.01 izvorni znanstveni članek

Aleš Maver¹

KO STA SRP IN KLADIVO IZGUBILA MOČ
Razkroj sovjetskega satelitskega
sistema in demokratizacija srednje
in vzhodne Evrope

Izvleček

Sodobne razprave o demokratičnih gibanjih v osemdesetih in devetdesetih letih 20. stoletja poudarjajo potrebo po umestitvi omenjenih pojavov v širši kontekst, ki zajema predzgodovino z izhodiščem vsaj na začetku druge svetovne vojne, dinamiko procesov samih in nadaljnje dogajanje vse do leta 2020. Kar zadeva zgodovinske temelje, je treba izpostaviti nekaj značilnosti. Med drugim je nezmožnost Sovjetov, da bi prepoznali pomen zgodovinskih razlik v svoji domeni, zelo prispevala k hitremu in nepričakovanemu zatonu njihovega imperija. Nadalje bi bilo koristno več pozornosti posvetiti prav posebnostim sovjetskih republik samim. Jasno je, da so bile vsaj v evropskem delu Sovjetske

¹ Doc. dr. Aleš Maver, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, Koroška 160, 2000 Maribor, e-pošta: ales.maver@um.si.

zveze od konca osemdesetih let 20. stoletja skoraj vse soočene z nelahkim iskanjem ravnotežja med nacionalno emancipacijo in demokratizacijo. Prvi proces je praktično povsod dobil prednost pred drugim.

KLJUČNE BESEDE: demokratična gibanja v srednji in vzhodni Evropi, Poljska, nacionalna emancipacija, Sovjetska zveza, demokratizacija

Abstract

The contemporary discussion of democratic movements during the late 1980s and early 1990s stresses the need to place these phenomena in a broader context, comprising the prehistory, dating at least to the beginning of WWII, the dynamics of the processes itself, and their aftermath until 2020. Regarding the historical foundations, a few characteristics have to be singled out. For instance, the inability or unwillingness of the Soviets to see the historical differences in their domain greatly contributed to the rather early and unexpected demise of their empire. Greater emphasis should be given to the particularities of the Soviet republics themselves. It is somewhat clear that the uneasy task to balance national emancipation and democratization was undertaken almost everywhere in the late 1980s. It is also easy to see that the former process gained the upper hand in most areas.

KEY WORDS: democratic movements in Central and Eastern Europe, Poland, national emancipation, Soviet Union, democratization

Šestnajstega avgusta 2020 se je v Minsku v Belorusiji zgodil največji množični shod v zgodovini te nekdanje sovjetske republike, ki se ga je udeležilo več kot 200.000 ljudi. V dogajanju, ki so ga sprožile grobe manipulacije pri izvedbi predsedniških volitev in štetju glasov teden dni prej, so številni opazovalci videli nekakšen podaljšek ali sklep poplave demokratičnih gibanj ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let 20. stoletja.² Takrat je duh mirnih revolucij sicer pljusnil tudi v Belorusijo, vendar je država po zmagi Aljaksandra Lukašenke na volitvah leta 1994 postala najznačilnejši primer vrnitve v sovjetskemu na las podoben sistem z le neznatnimi demokratičnimi korektivi.³ Čeprav protesti, ki so bili vsaj v beloruskih razmerah izjemni, doslej niso pripeljali do otipljivih rezultatov in ni prišlo praktično do nikakršnega razcepa v vladajoči eliti, ki so bili tako značilni za dogajanje po srednji in vzhodni Evropi, je beloruski poskus, da bi leta 2020 nadomestili, kar so leta 1990 in 1991 zamudili, kljub vsemu primerna vstopna točka v oris scene, na katero sodi tudi vstop Demokratične opozicije Slovenije in njenih posameznih komponent na zgodovinsko prizorišče ob koncu osemdesetih let 20. stoletja. Seveda pri tem demokratizacijske težnje na eni strani in obujena nacionalna gibanja na drugi niti niso bila omejena zgolj na države »socialistične skupnosti«, kot so tedaj poimenovali ožji in širši sistem satelitov ali zaveznikov Sovjetske zveze.⁴ Toda možnost brutalne reinkarnacije sovjetskih vzorcev, dušеч vpliv velike sosedne Rusije in sorazmerna nemoč zahodnoevropskih držav pri razreševanju beloruske krize lahko vržejo novo luč

2 Prim. Manfred Supper in Volker Weichsel, »Nachholende Revolution«, *Osteuropa* 76, št. 10/11 (2020), 5–6.

3 Prim. Andrew Wilson, *Belarus: The Last European Dictatorship* (New Haven – London: Yale University Press, 2021), predvsem 277–279.

4 Prim. György Dalos, *Der Vorhang geht auf: Das Ende der Diktaturen in Osteuropa* (München: C. H. Beck, 2009), 12.

na znana dejstva iz zadnjega desetletja prejšnjega stoletja. Podčrtavajo predvsem nujnost, da dogajanje od druge polovice osemdesetih let tega stoletja naprej umestimo v kontekst ureditve srednje in vzhodne Evrope po drugi svetovni vojni, saj je nastanek sovjetskega »planetarnega sistema« bistven za razumevanje njegovega konca. Lukašenkov režim in njegova trdoživost vključno z rusko vlogo pri njegovem ohranjanju obenem kažeta, da je prav polovičarska demokratizacija evropskega dela nekdanje Sovjetske zveze, pri čemer je treba izvzeti baltske države, eno večinoma prezrtih poglavij vzhodnoevropske odjuge. To polovičarstvo je bilo po svoje utemeljeno že v naravi reformnega programa Mihaila Gorbačova, še bolj pa so ga utrdile razmere v največji in najpomembnejši sovjetski republiki Rusiji. Zadnja, a nikakor ne najmanj pomembna komponenta je zahodnoevropski pogled na dežele nekdanje »socialistične skupnosti«. Tudi tukaj se da potegniti precej ravno črto od razmer po drugi svetovni vojni preko demokratizacijskih procesov do današnjih nesporazumov.

Zapletena geografija »socialistične skupnosti«

Kar zadeva nastanek sovjetskega planetarnega sistema, je treba opozoriti na heterogenost njegovih članic. Čeprav je Sovjetski zvezi z različnimi taktikami uspelo v prav vseh državah vzpostaviti enak monolitni politični model, s tem razlike med njimi niso bile izbrisane. Na eni strani so bila okolja, ki so bila zgodovinsko v sporu z Rusijo. Osrednja in časovno vodilna vloga Poljske v tem smislu ni naključna. Celo Stalin se je zavedal, da je uvajanje komunizma na Poljsko kot »dajanje sedla na kravo«.⁵ Ravno tako je bil že v izhodišču poljski položaj v povojni ureditvi Evrope paradoksen. Pravzaprav je, čeprav

5 Prim. Timothy Snyder, *Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine,*

je to v splošni zavesti doslej že utonilo v pozabo, dokazoval precejšen neuspeh zahodnih zaveznikov. V drugo svetovno vojno sta Velika Britanija in Francija vstopili v bran Poljski, na koncu pa skupaj z ZDA državi nista mogli zagotoviti niti Finski podobnega nevtralnega, a demokratičnega modela.⁶ In nastanek etnično skoraj homogene dežele kot posledica premika na zahod ter izгона nemškega prebivalstva ni mogel odtehtati izgube zgodovinskega poljskega poslanstva kot mosta proti vzhodu. Je pa omenjeni položaj prispeval k premisleku odnosa do novega zahodnega dela Sovjetske zveze, ko je pogled zviška zamenjala nekdanjim zamislim, naslonjenim na izročilo poljsko-litovske unije, Józefa Piłsudskega bližja vizija Jerzyja Giedroycy.⁷ Na njeni podlagi je Poljska po demokratičnih spremembah postala poglavitni antipod ruskemu neosovjetizmu v vzhodni Evropi. Seveda pa je njeno posebnost ves čas najbolj podčrtavala močna, čeprav ne nujno vedno enoznačna vloga Katoliške cerkve.⁸ Zanj je upravičeno reči, da je bila v vsej povojni socialistični Evropi ustanova z največ avtonomije v razmerju do vladajočih komunističnih struktur.

Povsem drugače kot na Poljskem je tekel povojni razvoj v Romuniji. Tudi tam je odnos do sovjetskih gospodarjev sicer sooblikovalo izročilo tudi svežih zamer, vendar je šla posebnost romunskega režima v drugo smer. Če si je Nicolae Ceaușescu pridobil precej simpatij na zahodu s svojim ravnanjem ob invaziji na Češkoslovaško leta 1968, se je v zadnjih letih odlikoval z večjo rigidnostjo od Sovjetov in hkrati s skrajnim protima-

Lithuania, Belarus, 1569–1999 (New Haven – London: Yale University Press, 2003), predvsem 281–287.

- 6 Prim. Gerhard Besier in Katarzyna Stokłosa, *European Dictatorships: A Comparative History of the Twentieth Century* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Press, 2013), 286–289.
- 7 Prim. Snyder, *The Reconstruction*, predvsem 61–63.
- 8 Prim. o tem Victor Sebestyen, *Revolution 1989: The Fall of the Soviet Empire* (London: Weidenfeld & Nicolson, 2009), 104–105.

džarskim in protinemškim nacionalizmom.⁹ To, mimogrede povedano, skupaj z bolgarskim zgledom izгона turških državljanov že v osnovi kaže na neupravičenost zahodnih predstav, po katerih naj bi bili srednje- in vzhodnoevropski socialistični režimi zaradi svojega postuliranega internacionalizma nekakšen branik pred tradicionalnimi nacionalizmi predvojnega kova, ki so bili in ostajajo na zahodu nekakšen »prastrah«. Podobno kot je bil na Poljskem izjemen položaj Katoliške cerkve, je imela tudi pravoslavna cerkev v Romuniji več institucionalnih možnosti kot drugod na vzhodu Evrope, kar je še danes vidno v kazalnikih verske prakse, ki so v podkarpatski deželi pogosto celo višji kot na Poljskem. A to ne pomeni, da je lahko pravoslavna hierarhija razvila kakršen koli samostojen družbeni ali politični profil v razmerju do oblasti. Po eni strani je bila njena dolžnica zaradi zatrtja uniatske »konkurence« v Transilvaniji, po drugi strani je prevladujoč model odnosov med Cerkvijo in državo v pravoslavnih okoljih lajšal popolno prilagoditev hierarhije režimu že v zgodnjih letih po uveljavitvi sovjetskega sistema.¹⁰

Povsem drugačno je bilo v odnosu do Sovjetov zgodovinsko izhodišče na Češkem. Tam so imeli upanja polni pogledi proti Rusiji dolgo izročilo, ki je bilo podobno tistemu pri Slovencih in še izrazitejše. Tudi Slovaki so bili med vsemi slovanskimi katoličani najbolj naklonjeni dediščini vzhodnega, cirilmetodovskega krščanstva. Vendar je spoznanje, da v sovjetskem bloku ne bo prostora za kakršne koli samosvoje odtenke, že leta 1948 in dokončno leta 1968 zamajalo in slednjič porušilo stare gotovosti. Pri Slovakah so prve demokratizacijske pobude

9 Prim. György Dalos, *Lebt wohl, Genossen: Der Untergang des sowjetischen Imperiums* (München: C. H. Beck, 2011), 32–34.

10 Prim. Janice Brown, »The Catholic Church in Romania,«, v: *Catholicism and Politics in Communist Societies*, ur. P. Ramet (Durham – London: Duke University Press, 1990), 220–222.

po praški pomladi kljub precej bolj oskubljenemu institucionalnemu manevrskemu prostoru hierarhije kot v poljskem primeru prišle iz katoliških vrst. Na Češkem je bilo večje gibalno dediščina liberalne demokracije iz medvojnega obdobja, četudi je praški nadškof František Tomašek vsaj v osemdesetih letih odigral pomembno simbolno vlogo ne glede na češko nelagodje glede lastne katoliške preteklosti.¹¹ Še bolj kot Čehi so bili na Rusijo zgodovinsko seveda navezani Bolgari, zato niti ni presenetljivo, da je bila tam opozicija proti obnebjju »socialistične skupnosti« najšibkejša.

Končno je bila tu Nemška demokratična republika, ki je Sovjetom dolgovala svoj obstoj. Tudi zgodovinsko močne deželne protestantske cerkve so se vsaj deloma lahko poistovetile z željo po gradnji »boljše nemške države« na ruševinah nacionalsocialistične diktature. Obenem je podobno kot v romunskem primeru izročilo tesne navezave na vsakokratno oblast šibilo njihovo odporno moč. Odločitev, da želijo biti »Cerkev v socializmu«, pa ni prinesla vsaj ohranitve številčne moči, marveč drastičen upad, predvsem v zadnjem desetletju vzhodne nemške države.¹² Posamezni pastori in cerkvene organizacije, ki so ohranile kar nekaj institucionalnih možnosti, so sicer igrale pomembno vlogo v demokratičnem gibanju leta 1989, a je vzhodnonemški protestantizem kot celota dolgo vztrajal pri ohranitvi socialističnega okvira. Katoliška cerkev je bila v Nemški demokratični republiki izrazito manjšinska, zato njena drugačna načelna opredelitev do socialističnega sistema ni imela večjega vpliva.

Pogosto ostaja ob raznolikosti »satelitskih držav« v drugi vrsti raznolikost znotraj Sovjetske zveze same. Vendar tudi

11 Prim. Padraic Kenney, *Carnival of a Revolution: Central Europe 1989* (Princeton – Oxford: Princeton University Press, 2006), zlasti 31–35.

12 Prim. Andreas Stegmann, *Die Kirchen in der DDR: Von der sowjetischen Besatzung bis zur Friedlichen Revolution* (München: C. H. Beck, 2021), 125–127.

sveže dogajanje v Belorusiji opozarja na izjemno kompleksno prepletanje nacionalnih in demokratizacijskih gibanj, ki se je ponekod spremenilo v pravi gordijski voz, rezultati pa so bili izrazito mešani. Medtem ko so bili v baltskih državah enoznačni, saj ni bilo dvoma o enačaju med ločevanjem od sovjetske rusifikacijske in politične dediščine, je bilo drugod težav več. Praktično povsod je veliko vlogo odigrala »kreativna politična geografija« Sovjetov, ki je kot poroštvo ohranjanja sovjetske oblasti zasejala konflikte med različnimi etničnimi in verskimi skupnostmi. To velja za Moldavijo, Armenijo, Gruzijo in Azerbajdžan, kjer je bilo izročilo nacionalne samobitnosti in včasih državnosti močno, deloma s Krimom celo za Ukrajino. Ponekod je v obdobju po letu 1990 nato do izraza prišlo še zahodno dajanje prednosti takšni ali drugačni stabilnosti. Omenjeno se je pokazalo v skoraj popolni podpori, ki je je bil recimo deležen nekdanji sovjetski zunanji minister Eduard Ševardnadze. Največje posledice pa je kljub vsemu imela ustavljena demokratizacija v Rusiji. Pri tem se je treba posebej varovati uradno razglašanih postulatov o domnevno »nacionalni« naravi ruske politike v duhu domnevnega sovjetskega internacionalizma. Tudi tam (in ne samo v Ukrajini, Moldaviji ali baltskih državah) je namreč šlo za iskanje ravnovesja med ruskim nacionalizmom in demokratizacijo, pri čemer je prvi že v Jelcinovem obdobju povsem prevladal, demokratični eksperiment pa je bil poleg tega obremenjen s spominom na gospodarski kaos devetdesetih let 20. stoletja, kot spet marsikje drugje.

Ob koncu uvodnega premisleka velja izpostaviti, da je bil eden od dejavnikov sorazmerno naglega razpada sovjetskega »satelitskega sistema« ravno skoraj popolna sovjetska zavezanost monolitnosti ne glede na velike razlike med vključenimi okolji. Dopuščanje odtenkov bi verjetno res ogrozilo monopol komunistične oblasti v matici sami. Toda vseeno je nepripra-

vljenost na iskanje kreativnih, prožnih rešitev za posamezne primere zaslužna za precejšnjo razliko med sovjetsko politiko in tisto njene carske ruske predhodnice, kar morda ni bilo dovolj razvidno ali izpostavljeno.

Dolga osemdeseta leta

Na podlagi zgoraj navedenih izhodišč bom v nadaljevanju na hitro orisal nekatere mejnike v procesu sesipanja »socialistične skupnosti«. Glede na povedano ni nepričakovano, da so se dolga osemdeseta leta verjetno začela jeseni 1978 z izvolitvijo Poljaka, krakovskega nadškofa Karola Józefa Wojtyły, za papeža. Skoraj gotovo je njegova karizmatična osebnost skupaj z dogajanjem ob prvem obisku v domovini v novi vlogi spomladi 1979 prispevala k tektonskim premikom leta 1980 in vzniku Solidarnosti.¹³ Tudi sicer je v cerkveni zgodovini novega veka sorazmerno redko nastopila osebnost poglavarja Katoliške cerkve, ki bi tako zelo neposredno vplivala na politične premike. Prejšnji podobni prispevki so bili nekakšna kolektivna zasluga, tukaj pa je osebni papežev pečat nespregledljiv. Še toliko bolj, ker je moral ob prizadevanjih za izboljšanje položaja katoličanov v nekaterih jedrnih katoliških območjih Evrope najprej razgraditi dediščino »vzhodne politike« Pavla VI. Slednja je do konca sedemdesetih let 20. stoletja že dodobra pokazala svoje močne omejitve in prispevala k občutku stagnacije, saj je bilo celo v z vidika Casarolijeve diplomacije vzornih okoljih, kakršna je bila Titova Jugoslavija, desetletje za običajne vernike izrazito težko.¹⁴ V tem smislu je odločitev za poljskega kardinala kot ne-

13 Prim. Anthony Kemp-Welch, *Poland under Communism: A Cold War History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 228. Gl. tudi Victor Sebestyen, *Revolution 1989*, predvsem 22–27.

14 Prim. Aleš Maver in Anton Ravnikar, »Zastrta znamenja: Vprašanje

kakšno srednjo pot med sprtimi frakcijami, ki so se razlikovale v pogledu na razumevanje drugega vatikanskega cerkvenega zbora, imela naravo revolucionarnega pretresa.

Vendar je na globalni ravni ob koncu sedemdesetih let malo stvari kazalo na to, da bi bila mogoča podoba sveta, kakršna se je izoblikovala komaj deset let pozneje. Sovjetski vdor v Afganistan konec leta 1979 je bil značilen hladnovojni pojav, podobno je bilo tudi z letnimi olimpijskimi igrami v Moskvi prihodnje leto, ki so jih Američani in njihovi zavezniki zaradi sovjetske pustolovščine na Hindukušu bojkotirali.¹⁵ Istega poletja je velik in dolgotrajen stavkovni val prinesel neposredna pogajanja med poljskimi komunističnimi oblastmi in »anarho-sindikalisti«, kakor jih je v pogovoru z generalnim sekretarjem Poljske združene delavske stranke (PZRP) Henrykom Gierekom poimenoval sovjetski veleposlanik Aristonov. Pogajanja so na začetku septembra leta 1980 prinesla začasno legalizacijo nekomunističnega sindikata Solidarnost, kar lahko morda štejemo za prvi neposredni korak k razkroju sovjetskega imperija.¹⁶ Fazo liberalizacije je nasilno prekinila »notranja rešitev«, s katero je Wojciech Jaruzelski z državnim udarom decembra leta 1981 uveljavil sovjetske geopolitične interese, ne da bi bilo potrebno neposredno posredovanje Varšavskega pakta.¹⁷ Pozneje se je pokazalo, da niti njegov ostri nastop proti opoziciji ni mogel zavrteti kolesa zgodovine nazaj, čeprav se je obenem v obdobju izrednega stanja v vsem sijaju kazal model zatiranja vsakega javnega izražanja nestrinjanja, ki se je v sovjetskem in postsovjetskem prostoru pozneje večkrat inkarniral. Ni pa

disidentstva Katoliške cerkve v Sloveniji v obdobju »vzhodne politike«
 Pavla VI. in revija Znamenje«, *Annales, Series historia et sociologia* 27,
 št. 4 (2017): 796–798.

15 Gl. recimo Dalos, *Der Vorhang geht auf*, 27–28.

16 Prim. Kemp-Welch, *Poland under Communism*, predvsem 237–239.

17 Kot je dogajanje odlično označil Dalos, *Der Vorhang geht auf*, 18–19.

Jaruzelskemu koristilo, da je bilo obdobje njegovega režima hkrati obdobje strahotnega pomanjkanja, kakršnega Poljska v prejšnjih desetletjih ni (več) poznala.

Ni mogoče zanikati, da je ostajalo dogajanje v sovjetski sosedbi, ki je zaradi zgoraj navedenih zgodovinskih izhodišč od nekdaj veljala za najmanj zanesljivo, precej let brez pravih vzporednic v drugih članicah Varšavskega pakta. Po drugi strani so demokratizacijski procesi v začetku osemdesetih let napredovali na območju Latinske Amerike, pravzaprav na »dvorišču« ZDA. Neuspeh v falklandski vojni je za seboj potegnil zlom šestletne brutalne vojaške diktature v Argentini in leta 1983 je bil na demokratičnih volitvah za predsednika izvoljen radikalec Raúl Alfonsín. Dobro leto pozneje, januarja 1985, je na (še posrednih) predsedniških volitvah v Braziliji zmagal opozicijski kandidat Tancredo Neves, ki je sicer umrl pred prevzemom položaja.¹⁸ Poraz Augusta Pinocheta oktobra 1988 na plebiscitu o podaljšanju njegovega predsedniškega mandata za nadaljnjih osem let v Čilu bi bilo prav uvrstiti že v naslednji val.¹⁹ V Aziji so bile spremembe v smeri demokracije na območju pod prevladujočim ameriškim vplivom izrazite v Južni Koreji, kjer so bile parlamentarne volitve leta 1985 uvod v prvo zares svobodno odločanje o predsedniku republike decembra 1987.²⁰

Kar zadeva nadaljnji razvoj v srednji in vzhodni Evropi, je treba ob ustanovitvi Solidarnosti poseben pomen pripisati zamenjavi na sovjetskem partijskem vrhu po smrti generalne-

18 Prim. Dieter Nohlen, *Elections in the Americas: A data handbook, Volume II* (Oxford: Oxford University Press, 2005), 173.

19 Nohlen, *Elections in the Americas*, 268.

20 Dieter Nohlen, Florian Grotz in Christof Hartmann (ur.), *Elections in Asia and the Pacific: A Data Handbook Volume II* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 420.

ga sekretarja KP SZ Konstantina Černenka 10. marca 1985.²¹ Njegov naslednik Mihail Gorbačov je z zagonom obsežnega reformnega programa, znanega predvsem po geslih *perestrojka* in *glasnost*, sprožil spremembe, katerih končni izid je bil nedvomno drugačen od načrtovanega, saj novi generalni sekretar pač ni računal, da Sovjetske zveze že šest let pozneje ne bo več.²² Obenem je treba biti previden pri pripisovanju demokratizacijskih teženj Gorbačovu kot takih, saj je iz več njegovih nastopov jasno, da vsaj večstrankarskega pluralizma nikakor ni imel v mislih.²³

Ravnanje sovjetskega vodstva ob černobilski jedrski katastrofi je obenem pokazalo na nepredušno zaprtost sistema vsaj na nižjih ravneh, s čimer je po svoje dalo poznejšim tektonskim premikom pomemben pospešek, zlasti v Ukrajini in v tej fazi tudi še v Belorusiji.²⁴ Obenem je že kmalu postalo jasno, da bodo imeli v pisani sovjetski federaciji nacionalni problemi in njihovo reševanje ali zapletanje velikokrat prednost pred prizadevanji za demokratizacijo družbenega življenja, kar sem omenil že zgoraj in kar se je v času po letu 2010 še dodatno potrdilo.

Omenjena težava, ki se je pokazala že kmalu, vsaj ob nemirih v prestolnici Kazahstana Alma-Ati konec leta 1986, zelo določno pa v Armeniji v letu pred katastrofalnim potresom decembra 1987 in še bolj po njem,²⁵ je tako odločilno zaznamovala poti in stranpoti osamosvojitvenih in demokratizacijskih procesov v številnih postsovjetskih družbah. Kot sem prav tako nakazal, je močno določala razumevanje procesov na zahodu Evrope in v ZDA, kjer je imela domnevna stabilnost, ki naj

21 O menjavi prim. Sebestyen, *Revolution 1989*, 109–120.

22 Dalos, *Der Vorhang geht auf*, 23.

23 Gl. recimo Sebestyen, *Revolution 1989*, 296.

24 Prim. Sebestyen, *Revolution 1989*, 175–178.

25 Prim. Dalos, *Der Vorhang geht auf*, 26.

bi jo pogosto zagotavljali politični »trdorokci«, skoraj vedno prednost pred uveljavljanjem liberalne demokracije.

Bolj ali manj razvidno je, da nobeno od državnih in partijskih vodstev v satelitskem sistemu Sovjetske zveze ni pokazalo pravega navdušenja nad novo smerjo v sredici. Celo prva zamenjava ostarelega voditelja z mlajšimi močmi, namreč tista na Češkoslovaškem, kjer je Gustáva Husáka na operativnem čelu partije in države nasledil Miloš Jakeš, ni prinesla nikakršnih vsebinskih sprememb. Tako je na nadaljnji razvoj dogodkov najbolj vplivala odločitev Sovjetov, da se bodo postopoma »razbremenili« ne le navzočnosti v Afganistanu, marveč tudi zahtev svojih gospodarsko vse bolj pešajočih zaveznic.²⁶

Že prej je bilo sorazmerno na dolgo opozorjeno, da izhodiščni položaj v vsej srednji in vzhodni Evropi nikakor ni bil enak. Poleg različnih zgodovinskih izhodišč so bili skoraj svetovi med razmeroma živahnimi ilegalnimi in pollegalnimi opozicijskimi skupinami na Poljskem in Madžarskem ter med povsem nerazvitim opozicijskim gibanjem na jugovzhodu, v Bolgariji in Romuniji.²⁷ Podobno je bilo v sovjetskem prostoru. Medtem ko sta v baltskih republikah razmeroma zgodaj in razmeroma uspešno korakala drug ob drugem državno osamosvajanje in politična demokratizacija in je v Moldaviji, Armeniji, Gruziji ter deloma v Ukrajini stekel vsaj prvi proces, sta v srednjeazijskem delu Sovjetske zveze in delno v evropski Belorusiji oba pričakala razpad socialistične federacije tako rekoč v povojih.²⁸

Na Poljskem si je režim Jaruzelskega že novembra 1987 »privoščil« polom na referendumu o političnih in gospodarskih

26 Dalos, *Der Vorhang geht auf*, 31.

27 Prim. recimo Elisabeth Bakke, »Party systems since 1989«, v: *Central and Southeast European Politics since 1989*, ur. S. P. Ramet (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), tukaj predvsem 70–74.

28 Kot za Belorusijo recimo ugotavlja Snyder, *The Reconstruction*, 250.

reformah,²⁹ čeprav bi bilo zmotno misliti, da se je dalo volilni potres junija 1989 predstavljati celo samo šest mesecev prej.³⁰ Na Madžarskem, ki je v prvi polovici leta 1989 prva vzela slovo od »železne zavese«, je sočasno dobivala konture poznejša podoba pluralnega strankarskega prizorišča z ostrejšo ločnico kot v drugih srednje- in vzhodnoevropskih deželah med nacionalnokonservativno usmeritvijo, ki jo je tedaj poosebljal Madžarski demokratični forum, in liberalnim tokom.³¹ Prav nenavadno močna poznejša navezava tega na postkomunistično Madžarsko socialistično stranko je morda vplivala na neuspeh liberalizma v deželi, kjer je sicer imel bogato izročilo.³²

Skoraj povsod drugod je bil prehod bolj skokovit. Še pred poznim poletjem 1989 ga marsikje ni bilo moč napovedati, in to čeprav so celo v »prvi deželi socializma« konec marca istega leta izpeljali napol svobodne zvezne volitve, po katerih se je med poslanci zadnjega sovjetskega parlamenta znašlo lepo število opozicijskih politikov, predvsem seveda iz baltskih republik, pa tudi iz delov Ukrajine.³³ Dvoumnost navedene polovične svobodnosti je kajpak značilna za Gorbačovov program na eni in za celotno poznejše dogajanje v postsovjetskem prostoru, zlasti v Rusiji, na drugi strani.

V času, ko so se s poljskimi bližale delno svobodne volitve, sad dogovora na okrogli mizi, tudi v prvem sovjetskem satelitu in se je Madžarska že odrekla železni zavesi, so v Nemški DR še maja 1989 čutili potrebo po prikrajanju že tako enoznačnega

29 Gl. Dieter Nohlen in Philip Stöver (ur.), *Elections in Europe: A Data Handbook* (Baden-Baden: Nomos Verlag, 2010), 1491.

30 Prim. Kenney, *Carnival*, zlasti 23–56.

31 Prim. Dalos, *Der Vorhang geht auf*, 71–74.

32 Prim. Bozóki in Szimon, »Hungary 1989«, 210–212 in 216.

33 Prim. Serhy Yekelchuk, *Ukraine: Birth of a Modern Nation* (New York - Oxford University Press, 2007), tukaj 183.

izida lokalnih volitev.³⁴ Prav te volitve so pokazale, da je lahko imelo ljudsko glasovanje v tem trenutku zgodovine sovjetskega planetarnega sistema določeno mobilizacijsko moč celo v izrazito nadzorovanih okoliščinah monolitnega sistema.

Niti popolni poraz Poljske združene delavske stranke 4. junija 1989, ko ni v tistem delu, kjer ji je smela konkurirati opozicija, osvojila niti enega samega sedeža, sam po sebi marsikje ni prinesel zavesti o neizogibnosti sprememb. Celo na Poljskem je bilo nekaj nejasnosti, ali bodo volitve res prinesle spremembe, saj je še vedno obstajalo prejšnje razmerje sil, v katerem je imela opozicija na svoji strani sicer ogromno večino ljudstva, režim Jaruzelskega pa še vedno vse orožje in glavnilo medijev. Prav groteskno je bil videti tudi obisk ameriškega predsednika Georga H. Busha v Varšavi julija 1989, mesec dni po zmagi Solidarnosti. Še bolj kot skromen finančni prispevek je nadaljnji razvoj napovedovalo njegovo navdušenje nad Jaruzelskim kot »porokom« za stabilnost.³⁵

Tako morda ni čisto presenečenje, da so bolgarski oblastniki okrog najstarejšega med veterani iz »ekipe« Varšavskega pakta Todorja Živkova svoje mišice (a obenem nemoč zaradi katastrofalnih gospodarskih razmer) še poleti 1989 skušali razkazovati z množičnim izgonom državljanov turškega rodu.³⁶

Jesen leta 1989 je bila v skladu s tem toliko burnejša. Poljska je s Tadeuszem Mazowieckim že konec poletja dobila nekomunističnega predsednika vlade, nato so se kot domine sesipali režimi. Vsaj povodi so bili kajpak različni in povezani s posebnostmi posameznih dežel. V Nemški DR je do spektakularnega padca Berlinskega zidu najbolj vodila kriza z množičnim izseljevanjem na zahod, ki je močno pomagala tudi

34 Gl. o tem Sebestyen, *Revolution 1989*, 276–278.

35 Sebestyen, *Revolution 1989*, 263–268.

36 Gl. Maria Spirova, »Bulgaria since 1989«, v: *Central and Southeast European Politics since 1989*, tukaj predvsem 403.

k spremembam na Češkoslovaškem. V Bolgariji je vznik demokratičnega gibanja capljal za dvornim pučem pod vodstvom zunanjega ministra Petra Mladenova.³⁷ Na Češkoslovaškem je bila komunistična oblast še kratek čas pred »žametno revolucijo« 17. novembra 1989 prepričana v lastno trdnost. Pred božičem je sledil še v vseh ozirih najbolj krvavi prehod v Romuniji, ki pa tako rekoč ni uspel. Sadove prevrata je požel krog donedavnih podpornikov Ceaușescujevega sistema, ki je, značilno, najodločneje obračunal z nekdanjim diktatorjem.³⁸ Toda na prave spremembe je bilo treba na jugovzhodu počakati vsaj do jeseni leta 1992 ali še bolje do jeseni leta 1996, ko je na volitvah končno zmagala opozicija. Pred koncem razburljivega leta, 29. decembra 1989, je še stara komunistična zasedba češkoslovaškega zveznega parlamenta za predsednika republike izvolila Václava Havla.³⁹

V novih razmerah

Prehodnemu obdobju, v katerem so srednje- in vzhodnoevropske države v glavnem vodile takšne ali drugačne vlade »narodne enotnosti«, je sledila sezona svobodnih volitev, ki so jo 18. marca 1990 odprli v Vzhodni Nemčiji in jo šele marca prihodnje leto sklenili v Albaniji.⁴⁰ Skupna značilnost omenjenih odločanj je bila premoč opozicije. Postkomunisti so prepričljivo zmagali samo v Romuniji, kjer so si zagotovili dvotretjinsko večino, predsednik Ion Iliescu pa je v sorazmerno majhni meri razrahljal oblastne monopole starih struktur, kar je bilo vidno tudi ob njegovem razhodu z reformam bolj

37 Prim. Dalos, *Lebt wohl, Genossen*, predvsem 107–110.

38 Prim. Dalos, *Der Vorhang geht auf*, zlasti 236–239.

39 Sebestyen, *Revolution 1989*, 379.

40 Prim. Bakke, »Party systems since 1989«, predvsem 74–84.

naklonjenim premierjem Petrejem Romanom. V Bolgariji in Albaniji je bil triumf prej vladajočih strank kratkotrajen, saj je opozicija v prvi vlado sestavila leta 1991, v drugi pa leta 1992. Na Madžarskem so bile že prve večstrankarske volitve marca in aprila 1990 spopad med dotedanjo konservativno in liberalno opozicijo, čeprav so se socialisti štiri leta pozneje vrnili celo z absolutno parlamentarno večino in ostali pomemben igralec vsaj do leta 2010. Na Poljskem je leta 1991 »Dogovornemu sejmju« iz leta 1989 sledil popolnoma svobodno izvoljeni, v katerem je bilo kar 29 strank. Postkomunistična levica je pomembno vlogo obdržala do leta 2005, pozneje je bil tudi na severovzhodu glavni politični spopad med dediči konservativnega in liberalnega krila nekdanje Solidarnosti. Posebnost je bila Vzhodna Nemčija, kjer je ena nekdanjih blokovskih strank, krščanskodemokratska, ob pomoči zahodnonemške (pol)sestre prepričljivo slavila na volitvah v edino demokratično izvoljeno ljudsko zbornico. Razen Socialistične enotne stranke je sicer takrat nastopilo še kar nekaj drugih blokovskih strank. Komunisti vidnejše vloge niso več igrali niti na Češkoslovaškem, čeprav je zanimivo, da so pozneje na Češkem doživeli zmerno renesanso. Češkoslovaška federacija se je na podlagi procesov, začelih v letu 1989, sporazumno razdružila. Na Češkem so se na oblasti dolgo izmenjevali konservativni liberalci, ki so izšli iz Državlanskega foruma, in socialdemokrati, ki so bili v glavnem nekomunističnega izvora, kar je v srednje- in vzhodnoevropskem prostoru posebnost.⁴¹

V sovjetskem prostoru je bilo odločilno leto 1990. Slednje ni prineslo samo prvih sicer zgolj delno svobodnih volitev na republiški ravni (takšna narava odločanja je povzročila, da je

41 Prim. pregledno o teh volitvah Aleš Maver in Darko Friš, »Demokratske parlamentarne volitve v Srednji in Vzhodni Evropi med letoma 1989 in 1991 in njihov vpliv na oblikovanje strankarskega prostora do leta 2013«, *Studia Historica Slovenica* 18, št. 2 (2018): 529–556.

ostal povsod v srednji Aziji monopol vladajočih komunistov docela neokrnjen, kar odmeva do danes), marveč tudi poplavo razglasitev suverenosti posameznih delov federacije, ki so v Litvi, Latviji in Estoniji sočasno nosile pečat obnove neodvisnosti iz časa pred drugo svetovno vojno.⁴² V šestih od petnajstih republik so že spomladi 1990 volitve dobile samostojnosti naklonjene sile, v Ukrajini in na tej točki tudi še v Belorusiji so si zagotovile opazno manjšino.⁴³ Podoben vzorec se je ponovil na referendumu o ohranitvi federacije, ki si ga je Gorbačov omislil marca 1991. Kljub jasni odločitvi za nadaljevanje življenja pod eno streho (pri kateri pa Sovjetski zvezi najmanj naklonjene republike niso več sodelovale) se razpada imperija ni dalo več preprečiti.⁴⁴ Smrtni udarec mu je potem verjetno zadal neuspeli puč proti Gorbačovu avgusta 1991, saj je njegov polom celo obotavljiva republiška vodstva postopoma prisilil k prekinitvi formalnih vezi z dotedanjo matico.⁴⁵ Pravočasni salto lokalnih komunističnih potentatov, ki so v veliki večini previdno čakali ali celo podpirali puč, je vtisnil pečat nadaljnjim procesom in z nadzorovano »dekomunizacijo« s formalno prepovedjo komunističnih strank dejansko zavrl ali vsaj upočasn timer demokratizacijo. Tako je v Ukrajini do oblikovanja dveh regionalno pogojenih političnih blokov s prevladujočo proevropsko usmeritvijo na zahodu in proruskno na vzhodu in jugu prišlo šele po volitvah leta 2002.⁴⁶ Belorusija je z re-

42 Hermann Smith – Sivertsen, »The Baltic states«, v: *Central and Southeast European Politics since 1989*, tukaj 451.

43 Eugeniusz Mironowicz, *Białoruś* (Warszawa: Trio, 2007), 292.

44 Za referendum prim. Nohlen in Stöver, *Elections in Europe*, 1647.

45 Mironowicz, *Białoruś*, 298.

46 Prim. Aleš Maver, Darko Friš in Gorazd Bajc, »Med begom pred sovjetsko preteklostjo in vračanjem vanjo: Stranke in volitve v Ukrajini in Belorusiji med leti 1989 in 2013«, *Studia Historica Slovenica* 19, št. 1 (2019): 195–198.

žimom Aljaksandra Lukašenke doživela nekakšno zamrznitev v sovjetsko preteklost, kot rečeno, pa je treba največjo težo pripisati kratki sapi demokratičnih teženj v Rusiji. Medtem ko je nekje med proslulim sovjetskim posredovanjem v Litvi januarja in formalnim koncem Sovjetske zveze decembra leta 1991 prevladovala demokratična in do preostalih delov umirajoče federacije naklonjena smer, je želja po obnovi nekakšnega imperija v naslednjih letih povsem prevladala. Že v Jelcinov čas sodi nastanek nekaterih zamrznjenih konfliktov v postsovjetskem prostoru pod ruskim patronatom, madež zaradi svoje vloge v Beloveški pušči, kjer so se trije vzhodnoslovanski vodje držav 8. decembra 1991 dogovorili za razpustitev federacije, pa je poskušal prvi ruski predsednik izbrisati vsaj s podreditvijo Belorusije, pri čemer mu je zelo pomagal Lukašenka s svojo proti beloruski nacionalni samobitnosti usmerjeno politiko.⁴⁷

Če se zelo na hitro dotaknem še jugoslovanskega scenarija, je ta tekel v podobnih časovnih okvirih in s podobno dinamiko, a je imel svoje posebnosti. Podobno kot med drugo svetovno vojno je bila federacija nekakšna »Evropa v malem«. Vsekakor je moč reči, da je imelo razreševanje (ali zapletanje) nacionalne problematike vsaj na ravni federacije vseskozi prednost pred prizadevanji za demokratizacijo družbe, kar je morda najvidneje v srbskem primeru, čeprav so okruški takšne hierarhije brez dvoma vsaj oplazili tudi najzahodnejšo republiko Slovenijo, kjer mednacionalnih trenj sicer praktično ni bilo. Dober kazalnik poteka tedanjih procesov je navsezadnje pogosto spregledano dejstvo, da v SFRJ, četudi je v polni sestavi obstajala do polovice leta 1991, formalno pa še dlje, drugače kot na Češkoslovaškem in deloma celo v Sovjetski zvezi nikdar niso izvedli demokratičnih volitev na zvezni ravni.⁴⁸

47 Wilson, *Belarus*, 189–191.

48 Kot opozarja Bakke, »Party systems since 1989«, 72.

Vsaj zunanji prelom je v jugoslovanskem primeru gotovo pomenila Titova smrt maja 1980, ki je sama po sebi šla mimo z manj pretresi, kot je marsikdo pričakoval, časovno pa je skoraj docela sovpadla z ustanovitvijo Solidarnosti na Poljskem. Za poznejši razvoj sicer ni bilo brez pomena, da je dolgoletnega voditelja na čelu SFRJ zamenjalo povsem brezbarvno predsedstvo, v katerem se nihče ni mogel ne vem kako profilirati,⁴⁹ vendar je bila precej bolj ključna globoka in dolgotrajna gospodarska kriza, ki se je začela že leta 1979 in katere razsežnosti ob smrti doživljenjskega predsednika še ni bilo povsem na dlani.⁵⁰

Obenem je že slabo leto dni po Titovem odhodu povsem v ospredje stopil problem mednacionalnih konfliktov v federaciji. A množične demonstracije Albancev na Kosovu so pokazale, da bo v razburkanih osemdesetih letih v ospredju namesto srbsko-hrvaškega, stalnice vseh jugoslovanskih državnih tvorb do zgodnjih sedemdesetih let, srbsko-albanski odnos. Slednjemu se je v drugi polovici osemdesetih let prvič (in tako tudi edinkrat) pridružil še srbsko-slovenski spor.⁵¹ K temu, da sta hrvaška politika in javnost tja v leto 1988 skoraj popolnoma molčali ob krepitvi radikalnih nacionalističnih sil v Srbiji, sta nedvomno prispevali pasivnost in ideološka rigidnost pomašpokovskega republiškega vodstva.⁵² Na koncu je bila podobna kot sicer v srednji in vzhodni Evropi tudi zemljepisna razporeditev izidov republiških demokratičnih volitev leta 1990.

49 Prim. Božo Repe, *Slovenci v osemdesetih letih* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001), 9.

50 Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije* (Zagreb: Naklada Pavičić, 2003), 377 in 388. Prim. tudi Zdenko Čepič, »Gospodarska kriza«, v: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije*, ur. J. Fischer et al. (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006), 1151–1153.

51 Prim. Repe, *Slovenci v osemdesetih*, zlasti 16.

52 Repe, *Slovenci v osemdesetih*, zlasti 19.

Na jugovzhodu, v Srbiji in Črni gori, so prevladovale dotlej vladajoče stranke, ki so vlado oblikovale tudi v Makedoniji. Na zahodu, v Sloveniji in na Hrvaškem, je zmagala opozicija. Pri tem je bil na Hrvaškem uspeh Hrvaške demokratične skupnosti (varljivo) večji zaradi drugačnega volilnega sistema, proti prej vladajoči stranki pa sta kandidirala dva opozicijska bloka. Ob zmagovitem, notranje takrat precej heterogenem Tuđmanovem gibanju je bila tu še sredinska zveza več strank Koalicija narodnega sporazuma.⁵³ V Bosni in Hercegovini so bile novo nastale nacionalne stranke Muslimanov (Bošnjakov), Srbov in Hrvatov prav tako zmagovite, toda njihovo sodelovanje se je izkazalo za kratkotrajno.

Sklep

Demokratizacijske in v veliko primerih osamosvojitvene procese v srednji in vzhodni Evropi ob koncu osemdesetih in v devetdesetih letih 20. stoletja so narekovale na moč različne okoliščine. Čeprav so Sovjeti v svojem »satelitskem sistemu« vsilili enoten monolitni politični model, to ni moglo izbrisati velikih zgodovinskih razlik med posameznimi deželami v bloku. Zato ni presenetljivo, da je Poljska prednjačila v rezanju popkovine s sovjetsko sredico. Pri tem je pomembno vlogo odigrala Katoliška cerkev, zlasti po izvolitvi Poljaka za papeža. Na podlagi izkušenj iz obdobja po drugi svetovni vojni se je država sočasno vzpostavila kot glavna protiutež Sovjetski zvezi oz. pozneje Rusiji kot posrednica med vzhodno in zahodno Evropo.

53 Prim. Aleš Maver in Darko Friš, »Historical Development of the Party Landscape in Slovenia and Croatia between 1990 and 2007«, *Studia Historica Slovenica* 13, št. 1 (2013): 192–195.

Najbolj tragične posledice je imel neuspeh demokratizacije v Rusiji, saj je na njen račun skoraj v celoti prevladala želja po vsaj delni obnovi imperija iz sovjetskih časov. Ta pojav je bil zelo značilen že za obdobje predsedovanja Borisa Jelcina. Druga stalnica, ki zaznamuje današnje evropske nesporazume, je dejstvo, da je tako v času emancipacijskih procesov ob koncu 20. stoletja kot pozneje evropski zahod dozdevni stabilnosti na vzhodu dajal prednost pred uveljavljanjem demokracije.

*When the Hammer and Sickle
Lost their Power:
The Decline of the Soviet System of
Satellites and the Democratization
of Central and Eastern Europe*

Summary

The democratic movement in Belarus that started during August 2020, which has been seen by many as an attempt to make good the lost opportunity of the early 1990s, enables us to see similar processes in Central and Eastern Europe during the late 1980s and the early 1990s in some new light. It stresses the need to place these phenomena in a broader context, comprising the prehistory, dating at least to the beginning of WWII, the dynamics of the processes itself, and their aftermath until 2020.

Regarding the historical foundations, two characteristics have to be singled out. First, the historical preconditions, and particularly the role of the Catholic church, made Poland a likely candidate to be first among the 'dissidents' in the Soviet European empire. The timely election of Karol Wojtyła as pope in 1978, in itself an effort to bridge different conflicting parties after the Second Vatican Council, enhanced this particular position of the country. Secondly, the inability or unwillingness of the Soviets to see the historical differences in their domain, forcing on them the same rigid monolithic political system,

greatly contributed to the rather early and unexpected demise of their empire.

Greater emphasis should be given to the particularities of the Soviet republics themselves. It is somewhat clear that the uneasy task of balancing national emancipation and democratization was undertaken almost everywhere in the late 1980s. It is also easy to see that the former process gained the upper hand in most areas. However, the importance of such development in Russia has perhaps been underestimated. During the years of Yeltsin's presidency, hope of regaining the lost empire at least to some degree already sidelined the brief precedence of building democratic institutions, which was particularly obvious in the Russian president's dealings with Belarus.

Finally, there is remarkable continuity in the Western European or US American approach towards former socialist countries. It must be stated that even during the democratization drive, the alleged stability, promised mainly by the ruling nomenklatura, was usually given precedence over democratic changes. This strategic direction has remained in place ever since, especially in the Western views of Russia and the former Soviet area.